

Per a la filiació de la *Doctrina pueril* italiana de l'any 1379 (Florència, Biblioteca Riccardiana, Ricc. 1367)

Joan Santanach

Centre de Documentació Ramon Llull - Universitat de Barcelona

jsantanach@ub.edu
<https://orcid.org/0000-0002-7872-280X>

Received: 21/05/2023; accepted 17/07/2024
DOI: <https://doi.org/10.7203/MCLM.II.26689>

For the textual filiation of the Italian translation of the *Doctrina pueril* from the year 1379 (Florence, Riccardiana Library, Ricc. 1367)

ABSTRACT

The publication of an unknown Italian translation of Ramon Llull's *Doctrina pueril* enriches the already extensive repertoire of medieval versions of this work. The manuscript in which it is preserved is dated 1419, and the translation, according to the colophon, was prepared by Angelo de Cagneto in 1379. The discovery took place at the Riccardiana Library in Florence, led by M. C. Maraviglia, who, along with L. Formisano, was responsible for the text's edition (2022). In their studies they do not propose any hypotheses regarding the position occupied by the Tuscan version within the textual tradition of the *Doctrina*. This study highlights the connections of the Italian text with a specific branch of the tradition –one that includes medieval translations promoted by Llull himself into Occitan, French, and Latin–, establishing a closer proximity between the Italian and Latin versions. However, it is likely that the original for both translations was in Occitan. The article also points out the secular context with high profound spiritual and catechetical interests in which the Tuscan version is believed to have been produced.

KEYWORDS

Ramon Llull; *Doctrina pueril*; medieval translations; critical edition; catechetical works; Ramon Llull's *scriptorium*; Italian Lullism

Magnificat Cultura i Literatura Medievals II, 2024, 63-86.

<https://turia.uv.es/index.php/MCLM>

ISSN 2386-8295

RESUM

La publicació d'una traducció italiana desconeguda de la *Doctrina pueril* de Ramon Llull enriqueix el ja ampli repertori de versions medievals d'aquesta obra. El manuscrit on es conserva, de la Biblioteca Riccardiana de Florència, és datat el 1419. La traducció, segons el mateix colofó, va ser elaborada per Angelo de Cagneto el 1379. La localització va anar a càrrec de M. C. Maraviglia, responsable, juntament amb L. Formisano, de l'edició del text (2022). Als seus estudis, no arriben a formular cap hipòtesi sobre el lloc que la versió toscana ocupa en el conjunt de la tradició textual de la *Doctrina*. L'estudi present evidencia els vincles del text italià amb una específica branca de la tradició –una branca que inclou les traduccions medievals impulsades pel mateix Llull a l'occità, el francès i el llatí–, i estableix una major proximitat entre les versions italiana i llatina. Malgrat tot, l'original de totes dues degué ser l'occità. També assenyalava el context laic i amb profunds interessos espirituals i catequètics en què degué produir-se la versió toscana.

PARAULES CLAU

Ramon Llull; *Doctrina pueril*; traduccions medievals; edició crítica; obres catequètiques; *scriptorium* de Ramon Llull; lul·lisme italià

Joan Santanach. 2024. 'Per a la filiació de la *Doctrina pueril* italiana de l'any 1379 (Florència, Biblioteca Riccardiana, Ricc. 1367)', *Magnificat Cultura i Literatura Medievals*, 11: 63-86, DOI: <https://doi.org/10.7203/MCLM.11.26689>

Aquest treball s'ha dut a terme en el marc del grup consolidat 2021SGR00777, "Grup de Cultura i Literatura a la Baixa Edat Mitjana", de l'AGAUR amb el suport del Departament de Recerca i Universitats de la Generalitat de Catalunya.

TAULA DE CONTINGUTS

- 1 Una nova, vella traducció – 65
- 2 La tradició medieval plurilingüe de la *Doctrina pueril* – 66
- 3 De notaris, traductors, lectors i lectors – 68
- 4 La versió toscana en el marc de la tradició textual de la *Doctrina pueril* – 70
  - 4.1 Una tradició extensa – 70
  - 4.2 Les branques altes de la tradició textual – 71
  - 4.3 El vincle amb les traduccions – 74
  - 4.4 Un antecedent compartit per les traduccions francesa, llatina i italiana – 77
- 5 Per concloure – 82
- 6 Obres citades – 84

1 Una nova, vella traducció

Entre les obres de Ramon Llull escrites en català, la *Doctrina pueril* és una de les que van gaudir d'una major difusió durant l'edat mitjana, i encara durant la moderna, tant pel que fa al nombre de testimonis conservats, com pel que fa a llengües a les quals va ser traduïda. El seu èxit es deu, molt probablement, a la combinació de continguts catequètics fonamentals, molt més elaborats del que és habitual en obres destinades a la formació cristiana bàsica, amb d'altres d'enciclopèdics, que oferien al lector, com a conjunt, uns coneixements essencials molt complets i útils per desenvolupar-se en el món que els havia tocat viure.¹

La recent localització d'una nova traducció medieval de la *Doctrina pueril*, en llengua italiana, se suma a una ja rica diversitat de trasllats en llengües diferents de l'original català. Fins ara es tenia notícia de les versions occitana, francesa i dues de llatines, a les quals cal sumar, ja en època moderna, dues de castellanques i una més de llatina.² La troballa d'una nova versió italiana d'una obra lul·liana, en aquest cas amb trets toscans, se suma a les ja conegudes del *Llibre de meravelles*, les característiques lingüístiques de la qual permeten situar-la en àrea vèneta,³ i dels *Començaments de medicina*. A jutjar pels manuscrits que els han conservat, aquests títols van tenir un èxit força desigual: mentre que el *Fèlix* va ser llegit en italià durant un període de temps sens dubte llarg, com testimonien els sis manuscrits que se'n conserven, datables entre el començament del segle XV i el XVII, dels *Començaments de medicina* només ens n'ha arribat un, actualment a la Biblioteka Uniwersytecka de Wroclaw, del segle XV, amb algunes grafies pròpies de la zona septentrional.⁴

Va ser en el curs d'una recerca sobre els textos catequètics conservats a la Biblioteca Riccardiana de Florència que Maria Cristiana Maraviglia va poder-ne identificar un d'anònim, titulat *Libro della dottrina puerile*, amb l'esmentada traducció toscana de la *Doctrina* de Ramon Llull. Es tracta del còdex Ricc. 1367, que fins ara ningú no havia relacionat amb el beat mallorquí, malgrat que consta en diversos catàlegs de la biblioteca.⁵ Es desmarca de la resta de manuscrits lul·lians que s'hi conserven –una dotzena– per la llengua, ja que les obres de tots els altres són en llatí; i també per la temàtica, perquè majoritàriament són tractats vinculats amb l'Art i, així mateix, en un nombre elevat, obres apòcrifes de contingut alquímic. D'acord amb la investigadora mencionada, és probable que el volum provingui d'un origen diferent i, per tant, que l'obra hagués arribat a la biblioteca per canals aliens als de la resta de textos lul·lians que en formen part. Ella mateixa s'ha fet càrrec de l'edició del text toscà, conjuntament amb el professor Luciano Formisano, que ha assumit l'estudi dels aspectes ecdòtics i la caracterització lingüística de la traducció.

1. Per als textos catequètics medievals i el seu context són útils, entre altres, Langlois 1928, Fernández Magaz 1964, Brayer-Mettmann 1968 o Resines 1997.

2. Per al conjunt de la tradició textual de la *Doctrina pueril*, i per als vincles que es poden establir entre les diverses tradicions lingüístiques de l'obra, amb l'excepció de la italiana, vegeu Santanach ed. 2005a.

3. Per al *Llibre de meravelles* en italià, vegeu Compagna 1992 i Chimento 2007.

4. Es tracta del ms. Mil II, 384. Va donar a conèixer el manuscrit Josep Ysern Lagarda (1997). Vegeu Badia ed. 2002; per a la versió italiana, que va ser elaborada a partir de la versió llatina, no pas de l'original català, pp. 23-26.

5. D'acord amb M. C. Maraviglia, consta ja en els catàlegs de Giovanni Lami (1756: 168) i Luigi Rigoli (conservat com a ms. 3582 de la Biblioteca Riccardiana, f. 1024). Vegeu també Morpurgo 1900: 421-422.

2 La tradició medieval plurilingüe de la *Doctrina pueril*

L'antiguitat d'alguns dels testimonis, com també els processos de producció i transmissió dels textos que li coneixem, fan versemblant que el mateix Ramon Llull fos l'impulsor d'algunes de les traduccions més antigues que ens han arribat de la *Doctrina pueril* (Badia *et al.* 2016: esp. 167-225). Tot indica que l'autor va ser ben aviat conscient de les possibilitats de l'obra i va propiciar-ne els trasllats a l'occità, al francès i al llatí. D'aquestes versions, basant-nos en proves textuais i ecdòtiques que més endavant reprendré, l'occitana va ser la primera que se'n va fer. En aquest cas es va partir de l'original català, mentre que per a les altres dues traduccions esmentades el text de referència va ser precisament l'occità.

No en tenim una certesa plena, però és probable que Llull fes traduir la *Doctrina pueril* a la llengua occitana a Montpeller, poc després d'haver-la escrit (1274-1276), i abans de la seva anada a Roma i, sobretot, a París de 1287-1289. Així ho va fer amb el *Blaquerna*, obra que presenta força paral·lelismes amb la *Doctrina pueril*, tant pel que fa a la gènesi com al contingut.⁶ Aquesta versió, molt fidel a l'original, s'ha conservat completa en el ms. E. 4. Sup. de la Biblioteca Ambrosiana de Milà, de final del XIII, i en tres còdexs més, fragmentaris, dels segles XIV i XV.⁷

Més tard, va preocupar-se de fer traduir la *Doctrina pueril*, a partir de la versió occitana, com s'ha dit, al francès. Tampoc no en podem precisar el moment, per bé que és versemblant que es produís a París en l'estada esmentada, sense que s'hagi de descartar alguna de les seves visites posteriors a la capital francesa. D'aquesta versió se'n conserven un manuscrit, el fr. 22933 de la Bibliothéque nationale de París, igualment de venerable antiguitat, ja que és de final del segle XIII, i dos incunables, apareguts tots dos, malgrat que produïts per impressors diferents, a París el 1482.⁸

La tercera traducció que podem vincular amb Ramon Llull –tercera des d'un punt de vista cronològic– és la llatina transmesa pel ms. 258, fons général, de la Bibliothéque Municipale de Lió. Malgrat que el còdex en què es conserva és del segle XV, es tracta, amb tota probabilitat, del més antic dels dos trasllats llatins medievals que ens han arribat de la *Doctrina*. L'altre, extraordinàriament innovador, és representat pels Clm. 10548 i 10549 de la Bayerische Staatsbibliothek de Munic, de la segona meitat del XIV i del pas del segle XIV al XV, respectivament. A part de la proximitat textual que presenten aquests dos còdexs, com a còpies d'una traducció que modifica considerablement l'original, cal remarcar que tots dos van estar vinculats a l'escola lul·liana de Barcelona.⁹

Tornant al text transmès pel còdex de Lió, hi llegim el colofó següent: "Hunc librum dictavit dominus Raymundus lulii de majorica miles factum anno domini .M.º ccc. xiii." Aquest èxplícit

6. Són d'aquesta estada les traduccions francesa del *Blaquerna* i llatina del *Llibre d'amic e amat*, totes dues basades en la versió occitana; la versió francesa completa es conserva en el ms. 24402 de la Bibliothéque nationale de France, que havia estat propietat de Pere de Llemotges, i la llatina en el ms. Lat. VI, 200 [=2757] de la Biblioteca Marciana de Venècia, que Llull va trametre al dux Pietro Gradenigo l'any 1289; vegeu Soler 1991, 1992, 1993 i 1994 i 2012: esp. 36-39. Per a l'edició completa del *Blaquerna*, Soler-Santanach ed. 2009.

7. Per al text occità, vegeu Marinoni ed. 1997, ressenyat en Santanach 1999, com també Bartholomaeis 1902, Zorzi 1954, Dando 1964, Llinarès 1974 i Badia 1992. Respecte als fragmentaris, cal distingir entre el fr. nouv. acq. 6182 de la Bibliothéque nationale de France, del XIV, del qual només resten tres folis per pèrdua de la resta (hi localitzem els següents passatges de la *Doctrina*: cap. 70, 8, i 71, 1-8, al f. 11v; cap. 54, 5-12, i 55, 1, al f. 21v, i cap. 68, 2-4 al f. 31v). Per als altres dos, en què els passatges de la *Doctrina pueril* es troben integrats en dues miscel·lànies independents de textos pietosos i morals, vegeu més avall i Santanach 2018.

8. Per al text manuscrit, Llinarès ed. 1969, i per als testimonis impresos, Schib 1972 i Santanach 2004.

9. Per als textos llatins, vegeu-ne l'edició sinòptica en Medina ed. 2009, en la qual també s'inclou el text de la tercera versió llatina de l'obra, del segle XVIII; vegeu igualment Santanach 2011a i 2011b. Per al context en què es van generar els dos manuscrits de Munic, vegeu Perarnau 1983: 131-136.

situa la traducció a Mallorca en un moment en què Llull no sols hi era, sinó que dedicava una part important dels seus esforços a la producció d'obres de caràcter catequètic en llatí, sobretot sermons, just abans de partir, entre l'abril i el maig, cap a Messina.¹⁰ Potser per això mateix és encara més sorprenent que l'original de la versió llatina no sigui la catalana, sinó de nou l'occitana. Llull, de Mallorca estant, va propiciar que es fes una traducció al llatí d'un text que havia escrit en català gairebé quaranta anys abans a partir d'una versió occitana. Potser ho va fer així perquè en aquell moment no disposava de cap altra versió. En tot cas, el gest diu molt de l'actitud primordialment pràctica, i gens essencialista, adoptada per Llull en relació amb la llengua, i en relació amb la seva obra mateixa. L'objectiu doctrinal i salvífic que va condicionar tota la seva existència passava per davant de qualsevol altra consideració ni fidelitat (Badia *et al.* 2009).

En relació amb el caràcter funcional, si se'm permet l'adjectiu, que el beat atorgava a la seva obra, no és un aspecte menor que localitzem en dues de les tres traduccions impulsades per ell un capítol sobre la cavalleria, que no s'ha conservat en cap testimoni català. Les traduccions francesa –inclòs el ms. 22933, compost abans de la mort de Llull– i llatina de Lió –datada el 1313– presenten, a continuació d'un apartat sobre els drets i els deures del príncep, un capítol específic sobre l'ofici i les obligacions de la cavalleria.

L'antiguitat d'un dels còdexs implicats, i la datació de la versió llatina, juntament amb el contingut de l'apartat, que no desmereix d'altres textos lul·lians, permeten defensar que no es tracta d'un capítol apòcrif, sinó que s'ha de vincular a les activitats del mateix Llull. Al cap i a la fi, tampoc no divergeix de les formes de producció i difusió dels llibres propis que li coneixem. Si el capítol esmentat és autèntic, tal com assenyalen els indicis analitzats, implica que Llull l'hauria afegit en un testimoni de la *Doctrina pueril* quan ja en circulaven d'altres sense l'apartat cavalleresc. No és aquesta l'única incorporació que detectem en una obra lul·liana aparentment ja tancada i en circulació; en el ja citat *Romanç de Blaqueria*, que com s'ha dit presenta uns quants paral·lelismes amb la *Doctrina*, hi localitzem un capítol versemblantment autèntic conservat només en part de la tradició. Es tracta d'un apartat, sobre la passió de Jesucrist, inclòs en l'"Art de contemplació" que tanca la novel·la (Soler-Santanach ed. 2009: 67-70 i 687-697).

Un altre aspecte remarcable del capítol sobre la cavalleria afegit a la *Doctrina* és que, així mateix, hi ha indicis per defensar que l'original a partir del qual es van elaborar les versions francesa i llatina d'aquest capítol era occità, com ho era l'original del conjunt de les dues traduccions. I això malgrat que el capítol en qüestió no s'ha conservat en cap testimoni de la versió occitana –ni tampoc de la catalana. Hi faré referència més avall. Així, doncs, Ramon Llull hauria afegit el nou capítol dedicat a l'orde cavalleresc en un testimoni de la *Doctrina pueril* occitana (posterior al ms. E. 4. Sup. de l'Ambrosiana, manuscrit complet on manca l'apartat), i aquest còdex, o una còpia seva, hauria estat emprat com a text de referència per elaborar les traduccions francesa i llatina.

Ramon Llull, en diversos moments de la seva existència, va creure convenient no tan sols escriure, sinó també impulsar noves versions de la *Doctrina pueril*, amb la qual volia proporcionar uns coneixements fonamentals per a qualsevol cristià de la seva època. També hauria decidit afegir-hi un capítol nou, segurament amb l'objectiu de completar els coneixements que volia transmetre i atorgar més autonomia a l'obra. La funció formativa, especialment en l'àmbit dels fonaments de la fe, es va revelar vigent en els segles posteriors a la seva composició. El text lul·lià, en català o traduït, va ser objecte de nombroses còpies, parcials i completes, i d'alguna edició, fins al final de l'edat mitjana. I encara, després del segle XVI, es lloarà la seva utilitat pedagògica i se'n faran noves

---

10. Vegeu Santanach 2005b. Per al context en què Llull degué promoure la traducció llatina de la *Doctrina pueril*, l'estudi de Fernando Domínguez en Soria-Domínguez ed. 1987.

còpies, traduccions i edicions, per bé que ara d'abast més reduït, essencialment vinculades a l'illa de Mallorca o a autors mallorquins.

En aquest context, en què ens consta que les traduccions medievals van ser impulsades per Lull mateix o presenten vincles amb els seus seguidors –els dos testimonis de l'altra versió llatina medieval, els manuscrits de Munic, van formar part de la biblioteca de l'escola lul·liana de Barcelona–, la localització d'una traducció italiana medieval de l'obra sense lligams, si més no aparents, amb els circuits pels quals es duia a terme la difusió de la producció lul·liana, és excepcional. Aquesta singularitat ajuda a explicar, molt probablement, que hagi romàs sense identificar fins a la seva recent localització i edició.

3 De notaris, traductors, lectors i lectors

Al colofó de la versió de la *Doctrina pueril* localitzada recentment s'ofereixen diverses dades que permeten situar cronològicament la traducció i la còpia del manuscrit de la Riccardiana, i que així mateix n'identifiquen el traductor:

Perfectus est Liber puerilis doctrine, traslatus de ghaligo in latinum per Ser Angelus de Cagnetto de Perusio, anni domini Mccclxxviii^o. | Conpiuto di scrivere a di viiij di febraio Mcccxxviii. Amen.

Cal atribuir la traducció, doncs, o si més no la responsabilitat d'haver-la encarregat, a Ser Angelo de Cagnetto, de Perúcia. És possible que en fos no sols l'inspirador, sinó també el traductor efectiu, ja que hauria dut a terme la tasca al començament de la seva carrera, quan potser disposava de menys recursos per encarregar la feina a una segona persona. Si la identificació que proposa l'editora, M. C. Maraviglia, és correcta, la data de 1379 és la primera documentació que tenim del personatge, llavors potser ja notari, a jutjar per alguns hàbits escripturals que s'observen al volum. L'editora del text toscà considera que es tracta del mateix Angelo Cagnetto, notari i síndic, que el 19 de juliol de 1408 va establir i ratificar els pactes entre la ciutat de Perusa i el rei Ladislau I de Nàpols, l'activitat del qual és documentada fins a començament de la dècada dels trenta.¹¹ Aquesta cronologia implica que, si la identificació és correcta, la còpia de la Biblioteca Riccardiana hauria estat composta encara en vida del traductor, ja que és datada el 9 de febrer de 1418 d'acord amb l'anunciació, és a dir, ja dins l'any 1419 segons el còmput actual.

Angelo de Cagnetto no és el primer notari que documentem interessat en la *Doctrina pueril*. Algunes dècades més tard, ens consta que també Miquel Ribot d'Aixirivall, notari a les valls d'Andorra, posseïa un testimoni català de l'obra, segurament llavors ja fragmentari. El va incloure en un extens volum, al costat de molts altres textos jurídics, mèdics i d'altra naturalesa, i va deixar algunes marques de lectura als marges dels folis de la seva *Doctrina* (Santanach 2002 i 2003). Cagnetto i Ribot són, tots dos, exemples de posseïdors laics de la *Doctrina pueril*, molt més habituals que els clergues. El contingut i les característiques de l'obra, juntament amb el fet que

---

11. Vegeu Maraviglia ed. 2022: 35-36. L'editora apunta així mateix una hipòtesi sobre la manera com Cagnetto hauria pogut accedir a una versió occitana –o *ghalica*, com llegim al colofó del còdex– de la *Doctrina pueril*. Basant-se en la seva presència en un acte notarial a Florència l'any 1385, es planteja alguna possible visita a la Certosa di San Lorenzo al Galluzzo, de Florència, on degueren anar a parar, juntament amb la resta de la seva biblioteca, almenys un parell de títols lul·lians que Niccolò Acciaiuoli, el seu fundador, hi havia tramès; es tracta del *Liber de locutione angelorum* i el *Liber in quo probantur articuli fidei catholice per necessarias rationes* (2022: 36-38). L'opció és versemblant, mal que l'editora no n'aporta cap indici sòlid, i que, com hem indicat més amunt, és ben possible que l'arribada de la *Doctrina* a Florència sigui del tot independent de la d'altres títols lul·lians.

estigués escrita en una llengua romànica, la va fer especialment atractiva per als lectors laics, molt probablement amb interessos religiosos i espirituals.¹²

És en aquesta línia que es poden interpretar algunes de les interpolacions que Maraviglia detecta en el text toscà. Ella les atribueix al copista sense justificar per quines raons descarta que siguin obra del traductor, però per al fet és el mateix, ja que sobretot aporten informació sobre els destinataris de les innovacions (Maraviglia ed. 2022: 45-50). Així, entre les addicions remarca les que localitza al cap. 7, dedicat a la passió de Jesucrist; hi observa innovacions en forma d'adjectius (*preziosi, sagrado, dolci*) i detalls del relat "che rendono all'immaginazione più viva la scena".¹³ També són objecte de la seva atenció cinc passatges en què, en comptes del terme genèric *home/s* de l'original, s'ha desdoblant en "uomo/ini e femmina/e" (així, per exemple, al cap. 31, "Lo Spiritu sancto, figliuolo, inlumina l'anima dell'uomo e della femmina d'intendimento"),¹⁴ o d'altres incidències del manuscrit, com ara que la frase "né giaccia con femmina" (cap. 5, 5) sigui ratllada.

Molt probablement aquestes addicions s'han de posar en relació amb els auditoris laics d'alta sensibilitat espiritual per on ens consta que circulava la *Doctrina pueril*, en els quals el nombre de dones que hi assistia era sovint elevat. El seu objectiu, no cal dir, havia de ser apel·lar de forma directa les destinatàries i incidir en la seva imaginativa.¹⁵ Aquests auditoris, els podem pressuposar per a d'altres còpies de la *Doctrina pueril*. Em semblen especialment representatius els dos testimonis occitans parcials que formen part de sengles miscel·lànies de contingut moral i espiritual. En aquests dos volums els passatges de la *Doctrina* hi apareixen intercalats amb altres lectures habituals entre laics amb inquietuds religioses, com són la *Legenda aurea* de Iacopo da Varazze o, present a totes dues miscel·lànies, la *Somme le roi* de Llorenç d'Orleans. Són títols que Arnau de Vilanova recomanava als seus seguidors, i que a l'inquisidor Bernat Gui li servien, precisament, per caracteritzar-los (Santanach 2018: esp. 107-109).

Les miscel·lànies es conserven als manuscrits Douce 162 de la Bodleian Library d'Oxford, on es van incloure trenta-dos capítols de la *Doctrina pueril*,¹⁶ i fr. nouv. acq. 6504 de la Bibliothèque nationale de París,¹⁷ amb set capítols. Tots dos són del segle XV. En el darrer dels dos còdexs s'hi observen algunes interpolacions que recorden les del Ricc. 1367: en diverses ocasions, al text corresponent al cap. 26 de la *Doctrina*, sobre el sagrament de la penitència, el compilador del volum va afegir-hi el vocatiu "senhors e dones", que remet de nou a un auditori format per homes i dones.¹⁸

12. Per a la transmissió i els possessors medievals documentats de la *Doctrina pueril*, vegeu Santanach ed. 2005a: xliii-l.

13. Entre les innovacions, es fixa especialment en l'esment de la nuesa del Crist. Aquest detall li permet veure-hi influències de les *Revelationes* de santa Brígida, molt relacionada amb la Toscana des de la dècada dels setanta del segle XIV, i sobretot a partir de la traducció italiana de l'obra, duta a terme a Siena el 1399, i copiada repetidament al llarg del XV a Florència. La hipòtesi dona un context possible de les interpolacions –que per cronologia haurien de ser posteriors a la traducció, d'aquí l'atribució al copista–, però de nou, al meu entendre, sense disposar d'elements prou sòlids.

14. L'afegit, en cursiva. La resta de passatges en què localitza aquesta ampliació corresponen als cap. 12, 2; 18, 5 i 6, i 44, 2.

15. No em sembla, en canvi, que la naturalesa feminitzant de les interpolacions s'hagi d'interpretar en el sentit que proposa Maraviglia, la qual afirma que "sembrano indicare una mano femminile che copia il *LDP*". Sense descartar-ne la possibilitat, crec que abans de fer una afirmació així caldria documentar l'existència de dones copistes amb una formació que els permetés escriure amb la professionalitat del copista del ms. Ricc. 1367. Ja he dit, d'altra banda, que aquesta mena d'interpolacions em semblen més probables en el procés de traducció que en el de còpia.

16. Els capítols que hi trobem són els següents: del 49 al 51, del 60 al 72, del 79 al 85, els 87-8, del 90 al 93, i del 98 al 100. Aquest còdex es correspon amb el ms. *O* de Marinoni ed. 1997 i *O'* de Santanach ed. 2005a.

17. Hi ha els capítols següents de la *Doctrina*: 27, 47, 8, 10, 50, 12, i 26, 1-6 inc. Aquest còdex es correspon amb el ms. *P* de Marinoni ed. 1997 i *O'* de Santanach ed. 2005a.

18. Per al contingut de les dues miscel·lànies occitanes i la seva circulació, Santanach 2018.

4 La versió toscana en el marc de la tradició textual de la *Doctrina pueril*

4.1 Una tradició extensa

Tal com s'ha indicat més amunt, l'anàlisi de la tradició textual fins ara coneguda de la *Doctrina pueril* revela estretes relacions genètiques entre les tres traduccions que es poden vincular a l'activitat del mateix Ramon Llull –occitana, francesa i la llatina de 1313. Sobretot cal fer referència a diversos llocs crítics que evidencien que les tres versions compartien un mateix antecedent (que en Santanach ed. 2005a vaig anomenar 1; les consideracions que exposo a continuació parteixen de l'estudi de la tradició inclòs en l'edició crítica i de l'*stemma* que s'hi proposa). La presència en la versió italiana del capítol sobre la cavalleria així mateix transmès pels textos francès i llatí apunta l'existència d'una proximitat entre la primera i les altres dues; ara bé, una addició d'aquestes característiques pot ser indicativa d'un vincle textual, però en cap cas exclou altres relacions genètiques amb altres testimonis o branques de la tradició de la *Doctrina pueril*.

A continuació, recullo i comento diversos llocs crítics que ens permeten situar, d'una manera fonamentada, la posició que ocupa la traducció italiana del llibre lul·lià en el marc de tota la seva tradició textual. Abans, però, llisto, identificant-los mitjançant la sigla emprada en Santanach ed. 2005a, els testimonis implicats en els llocs crítics que presento més avall:

Versió catalana

- A* Munic, Staatsbibliothek, Cod. Hisp. 61 (ss. XIV-XV)
- B* Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 3187 (s. XIV)
- C* Palma, Societat Arqueològica Lul·liana, sense signatura (s. XVII)
- D* Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 700 (s. XIV)¹⁹
- F* Palma, Convent de Sant Francesc, ms. 15 (*F*₁: XVII/XVIII i *F*₂: 1732)²⁰
- K* Andorra la Vella, Arxiu Històric Nacional, Arxiu de les Set Claus, ms. 1 (s. XIV)²¹
- M* Palma, Biblioteca Pública, ms. 1024 (inici s. XVII)
- N* Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 185 (1645)
- S* Munic, Staatsbibliothek, Cod. Hisp. 66 (s. XIV)
- p* *Llibre de Doctrina pueril*, Palma, Pere Antoni Capó, 1736

*Versió occitana*²²

- O*¹ Milà, Biblioteca Ambrosiana, E 4 Sup. (f. s. XIII)
- O*² Oxford, Bodleian Library, Douce 162 (s. XV)²³
- O*³ París, Bibliothèque nationale de France, fr. nouv. acq. 6182 (s. XIV)²⁴

19. Manuscrit del qual sols es conserven deu folis, amb fragments dels cap. 25, 4 inc. - 28, 2 inc.; 29, 2 inc. - 30, 5 inc.; 32, 1 - 33, 5 inc.; 48, 2 inc. - 55, 4 inc.; 84, 1 inc. - 10 inc.; 95, 6 inc. - 97, 10 inc.

20. Aquest còdex està constituït per dues parts, copiades per dues mans diferents, que van partir així mateix de models diferents: fins al cap. 54 inclòs és obra d'una primera mà (*F*₁), i a partir d'aquí d'una segona (*F*₂); d'aquest segon copista en coneixem el nom: Pere Ripoll, esmentat al colofó del volum.

21. Testimoni molt mutilat, compost per trenta-quatre folis (ff. 36-69), on es conserven fragments corresponents als cap. 2, 2 -27, 6 inc.; 71, 5 inc. - 90, 7; 43, 5 inc. - 54, 6 inc.; 39, 7 inc. - 41, 6 inc.

22. D'aquests testimonis, només *O*¹ és complet.

23. Per al contingut d'aquest manuscrit, fragmentari, vegeu més amunt la n. 16.

24. Manuscrit molt trossejat; per al seu contingut, vegeu més amunt la n. 7.

*O*⁴ París, Bibliothèque Nationale, fr. nouv. acq. 6504 (s. XV)²⁵

Versió francesa

F^r París, Bibliothèque Nationale de France, ms. fr. 22933 (ss. XIII-XIV)

*t*¹ *Le trésor des humains*, París, [Jean Du Pré], 1482

*t*² *Le trésor des humains*, París, [Antoine Caillaut], 1482

Versions llatines

*L*¹ Munic, Staatsbibliothek, Clm. 10548 (s. XIV)

*L*² Munic, Staatsbibliothek, Clm. 10549 (ss. XIV-XV)

*L*³ Lió, Bibliothèque Municipale, Fonds Général, ms. 258 (p. s. XV)

*L*⁴ Palma, Biblioteca Pública, ms. 1072 (s. XVIII)

Versions castellanes

E^p Palma, Arxiu de la Cúria (Causa Pia Lul·liana), ms. 49 (s. XVIII)²⁶

s *Libro de doctrina pueril*, Salamanca, Imprenta de la Sta. Cruz, 1742

Respecte a la llista, cal tenir present que *B*, manuscrit català molt proper a l'arquetip, correspon al text base de l'edició i, doncs, dels fragments esmentats. No s'hi inclouen tots els testimonis catalans, sinó únicament aquells que divergeixen de la variant en cursiva del text del lloc crític. D'altra banda, identifico la versió italiana transmesa pel ms. Ricc. 1367 amb la sigla *I*.

En els llocs crítics, els mots afectats s'ofereixen en cursiva en un context més ampli en rodona, precedits pel número de capítol i de paràgraf. A sota, les variants diferents del text editat, agrupades segons les solucions adoptades.

4.2 *Les branques altes de la tradició textual*

El primer lloc crític que ofereixo em sembla significatiu d'un error d'arquetip que, com a tal, afecta tota la tradició (cal remarcar que aquest passatge, corresponent al darrer capítol de la *Doctrina pueril*, no es conserva en *B*, que és un manuscrit àpode, però sí en el seu *descriptius M*). Per a la qüestió que ara mateix ens ocupa, cal assenyalar que la solució adoptada pel traductor italià coincideix amb la de les versions occitana i francesa (la de *L*³ segurament és intent d'esmena singular; la de l'edició castellana de 1742, *s*, és una llició similar, molt probablement fruit d'una coincidència fortuïta):

100, 9 e con tot açó no-t bastará a multiplicar lo nombre, prin tots los *homens* qui son estats e son e seran en lo temps preterit, present e futur

25. Aquest còdex és igualment fragmentari; per al seu contingut, vegeu més amunt la n. 17.

26. Manuscrit incomplet, als ff. 118-165v del qual es conserven el pròleg i els cap. 1-34, 2 inc. de la *Doctrina*.

nomens A	momens $O^{1,2}$	numeros L^3	<i>om. t</i> $L^{1,2}$
nomens S	momentz F		
noms $CFMNp$	movimenti I		
nomina L^4			

forma un numero de todos los numeros s

Si ens fixem en les branques en les quals es concentra el gruix dels trasllats, els llocs crítics lligats a les més altes permeten intuir, de nou, uns vincles genètics que es confirmaran en d'altres passatges que són útils per caracteritzar les branques baixes. Observem el passatge següent, que en Santanach ed. 2005a s'esgrimia com a índex de la branca β :

39, 7 si ames esser consolat e si vols recobrar molts majors cozes que celes que as perdudes, sapies plorar, cor mes guayes en la consolació del plaer que as en plorar *que no pertis* en les vanitats mundanes

que no pots B
 quam possis lucrari L^3
 che non puoi I'

$\emptyset DO^{2-4}$

La coincidència en aquesta errada del tres manuscrits esmentats implica que la resta de testimonis de β que transmeten el passatge l'han d'haver detectat i corregit, cosa que no és descartable perquè l'errada és força evident. El text podria haver estat corregit en un dels antecedents de $KN O'$, les lliçons dels quals coincideixen amb l'editada, i així mateix pel traductor francès, de la mateixa manera que cal interpretar com un intent de donar sentit al passatge l'addició de *lucrari* en L^3 , interlineat al manuscrit. Ara bé, tampoc no es pot obviar un possible origen independent de l'errada en els testimonis catalans i occitans (en què la confusió, per raons paleogràfiques, de *perts* i *pots* no seria estranya). Sigui com sigui, aquest lloc crític assenyalava un vincle que serà una constant en relació amb I' , i és la proximitat d'aquesta versió amb L^3 .

Més definidor és, sens dubte, el lloc crític que presento a continuació, que permet postular una sub branca de β , l'anomenada δ . Inclou testimonis catalans (F_2KNp), occitans, francesos (per a t , vegeu la nota), el llatí de L^3 , i així mateix la traducció italiana (I'):

84, 1 Oració es alavament devot, piados pensament a Deu *demanar* aternal benuyransa o pregá Deu dels bens qui-s covenen en esta vida temporal

amar F_2N
 d'amar K
 a amar *á Deu* demanant la p
 d'amar O'
 amar O^2
 d'amer F^r
 de amando L^3
 d'amare I'

om. L^4 $\emptyset DO^{3-4}$
 esmouvant (?)²⁷ t

27. Aquesta lliçó, alhora que dubtosa, es troba en un context considerablement innovador.

La variant “d’amar” fa sentit i no és fàcilment detectable com a errada. Per tant, al mateix temps que agrupa els còdexs que la recullen, serveix per separar-los de la resta.

Els dos llocs crítics que recullo a continuació relacionen de nou els testimonis i traduccions esmentats a partir de dues errades que, malgrat tot, fan sentit, de manera que no és fàcil que el copista o el traductor les detectin i provin d’esmenar-les, cosa que no impedeix que algun traductor atent ofereixi possibles solucions (com és el cas, en el lloc de 83, 9, de L^3 i, potser, de F'):

83, 9 qui espera que Deus li meta en cor de ordonar aquestes cozes damunt dites tempta la volentat de Deu, qui o vol segons que la *crou* na dona significansa

creença N	<i>om. Kt</i>	creu p	$\emptyset DO^{3-4}$
creusa O'	sainte esriture F'		
crezensa O^2	fidem L^3		
credença I'			

86, 5 Cor sens que lugor no fos en estes .iiii. cozes, hom no puria veer, e com en alcuna d’estes .iiii. cozes no es lugor, ne l’aer no es purificat a *luyr* per la lugor del sol e del foch, adoncs hom no pot veer

al vis e (<i>om. O'</i>) $K O'$	<i>om. t</i>	para lluir p	$\emptyset DO^{2-4}$
a la veue F^r			
in uisiua potestate L^3			
al viso I'			

Hi ha igualment alguns errors que permeten postular una proximitat major entre l’agrupació de traduccions i els manuscrits catalans Ni , potser, F_2 , que situem sota el subarquetip η , en el qual I' es troba igualment integrat.

21, 1 per assó, fil, ha fet nostro senyor manament que hom no age envege de la muler de son proysme, cor tristor *en desirer d’anima absega* los huyls del enteniment

es desitjar (<i>modificat en en desitx de per una segona mà</i>) la anima abseguia ab N
est el desirrer de larme car ele avogle F^r
vient a lame de celuy qui a envie laquelle luy aveugle t
est desiderium anime illa obcecat L^3
es desirers d’arma ensorba O'
e desiderio d’anima e’ cuopre I'

Malgrat que es tracti d’una confusió entre dos mots de ben poca entitat, l’errada té implicacions remarcables pel que fa al sentit. L’editora del text italià, atenta a l’original, corregeixen el verb “e” per la preposició “in” (Maraviglia ed. 2022: 134).

En el segon error que menciono, cal tenir present que els conceptes de poder, saviesa i amor són tres de les setze virtuts divines de l’etapa quaternària (constitueixen, en aquest ordre, la segona tríada de virtuts divines esmentades en el cap. 1, 5, de la *Doctrina pueril*); el canvi d’una conjunció per la preposició *de* en modifica el sentit, per bé que només un copista o traductor coneixedor de l’obra de Llull hauria pogut constatar l’errada i esmenar-la:

- 25, 5 Si los teus huyls, fil, te dien que la hostia sagrada es pa, *lo poder e la saviea* e l'amor e les altres virtuts de nostro senyor Deus dien a la tua anima que aquela hostia sagrada e lo vi sagrat es verament aquel cors matex de Jesuchrist

lo poder de la saviesa <i>N</i>	le puvoir la sagesse <i>t</i>
le pooir de la sagece <i>F^r</i>	
posse sapi[enti]e <i>L³</i>	
le poders de la saviza <i>O'</i>	
el potere della savieça <i>I'</i>	

Agrupen de nou els testimonis indicats els dos llocs crítics següents, malgrat que cal relativitzar-ne el valor filiatiu, perquè es tracta de l'omissió d'una partícula negativa, però que modifica diametralment el sentit de la frase, i d'una redacció innovadora:

- 5, 10 On, si tu, fiyl, en aquest mon no pots aver tots los delits que entens, guarda-t que no perdes a ton voler la gloria que lo teu enteniment *no* pot entendre

<i>om. Np F^r L³ OI'</i>	ne peult entendre ne congnoistre <i>t</i>
---	---

- 58, 6 Hon, con assó sia enaxí, doncs no vules esser rich per so que molt manuchs, e no vules esser pobre per so *que ages trempansa*

que temprança te sia ocasio de gran merit <i>F₂N</i>
que atemprance te soit achoison de grant merite <i>F^r</i>
que attrempance soit achaison de plus grant merite <i>t</i>
ut temperancia sit tibi occasio magni meriti <i>L³</i>
que tempransa te sia huchaizos de gran merite <i>O'</i>
che temprança sia cagione di grande merito <i>I'</i>

4.3 *El vincle amb les traduccions*

La versió italiana coincideix, així mateix, amb diversos errors conjuntius específicament amb els testimonis de les traduccions esmentades (ara ja sense testimonis catalans implicats), cosa que posa de manifest que totes deriven d'un mateix antecedent. Aquest antecedent, probablement occità, és el ja esmentat 1. Vegem-ne els exemples següents, tot just una mostra dels que es podrien esgrimir:

- 34, 9 tu abcegues los huyls de ta anima e mets-la en *carreres* tenebrozes per les quals van los peccadors a ffoch perdurable

chartre <i>F^r</i>	<i>om. t</i>	$\emptyset$ <i>DK E^p O²⁴</i>
carceribus <i>L³</i>		
carcers <i>O'</i>		
carcere <i>I'</i>		

- 60, 6 abstinencia te dará usament de raó, e dar-t'a consciencia e seyn, cor con hom s'absté adonchs enten e ama rahó e a consciencia; *e continencia* te dará, fil, sadolament de volentat

fiuz conscience *Fⁿ*   *et aime raison. Contenance t* $\emptyset DK O^{3,4}$
 consciencia uero *L³*
 coscienza *O^{1,2}*
 coscientia *I¹*

87, 11 Si alegis vida activa, no *liges* en los libres qui fan la via juzana dezirable

se fere le pues ne ellire pas *F^r* $\emptyset DO^{3,4}$
 eligas *L³*
 elegischas *O¹*
 vuelhas ni cauziscas *O²*
 eleggere *I¹*

Si alegis – liges] Et si garde que tu ne lises *t*

99, 1 Infern es en lo mig loch dintre lo cor de la terra, lo qual loch es tancat e clos, e en lo qual tostemps es pena; *la qual pena es en .iiii. lochs: la un es infern, on son los dapnats qui nul temps no-n exiran; l'autre es lo infern qui es appellat purgatori, en lo qual hom fa penitencia*

le secont *F^r t* $\emptyset DO^{2,4}$
 secundus uero *L³*
 segons *O¹*
 lo segon *O²*
 lo secondo *I¹*

En els passatges segon i tercer, el text dels incunables francesos (*t*) reprèn la lectura correcta; sense descartar altres possibilitats, el més probable és que es tracti de coincidències atzaroses, producte de la tendència a la innovació tan accentuada que presenten aquests testimonis.

Faig referència, encara, a un darrer lloc crític relatiu a l'antecedent 1. Es tracta de l'addició d'una preposició; encara que sigui una partícula de molt poca entitat, possiblement emprada per un copista o traductor per donar sentit a un passatge complex –i, en darrer terme, per banalitzar-lo–, el recullo perquè torna a agrupar les mateixes traduccions, i així mateix perquè Formisano considera la innovació una lliçó correcta, cosa que no és de cap manera (en Maraviglia ed. 2022: 66-67). El lloc és el següent:

46, 3 E si assó no era enaxí, saguir-s'ia que major fos en los angels e en los homens possibilitat d'entendra *que l'ajustament* de nostra dona e de son fil, e assó es impossibol

que en l'aiostamen *O¹*
 que en l'ensemblement *F^r*
 quan in coniuicione *L³*
 che inn ello adgiustameno *I¹*

Al paràgraf 3 del cap. 46 (“De nativitat”), Llull planteja que el vincle entre Jesús i la verge Maria respon a la proximitat de les natures respectives, superior a la que hi ha en relació amb àngels i homes, de manera que aquests darrers no poden arribar a tenir una comprensió completa i perfecta de l'alegria de la Verge en el naixement del seu fill. Altrament implicaria, i ara ja som al passatge citat, que l'enteniment d'àngels i homes seria més gran que la unió entre mare i fill diví, cosa que

no pot ser de cap manera. En aquest context, la introducció d'una preposició pot, aparentment, fer sentit, però en realitat desballesta el significat de la frase.

Especialment representatius són els dos passatges que remarco a continuació, que agrupen un cop més les traduccions de τ , alhora que es fa evident que les lliçons resultants requereixen la intermediació del text occità:

81, 10 Amable fil, si tu est clergue lo patrimoni que aurás de santa Esgleya te cové tenir *suspès*, que no torn en terra d'on es axit, per tal que sia sobrepugat a honrar e axelsar santa Esgleya e la fe catholica

sub pedibus L^3
 sotz pes O
 sotz los pes O^2
 socto gli piedi I'

$\emptyset DO^{3-4}$

te cové – sobrepugat] te convenra employer et despendre $F^r t$, temperate te oportebit uiuere ($\{4\ 3\} L^2$) et residuum in pauperibus Christi apendere $L^{2,2}$

Aquesta errada mostra una comprensió deficient del passatge, la qual s'ha d'haver produït necessàriament a través de la lliçó occitana “sotz/pes”, no pas del català *suspès*.

Pel que fa al següent, la manca de sentit provocada per l'errada documentada en el text occità (de *passió* a *compassió*), ha dut a la recerca d'una solució en què coincideixen els tres textos que en depenen, és a dir, francès, llatí i italià:

94, 12 E cor cascú elament volria esser cors simple per si matex, per assó cascun elament serca con pusque aver sa simplicitat per si matex en si matex, sens que no agués *pació* per altres elaments

compassio O

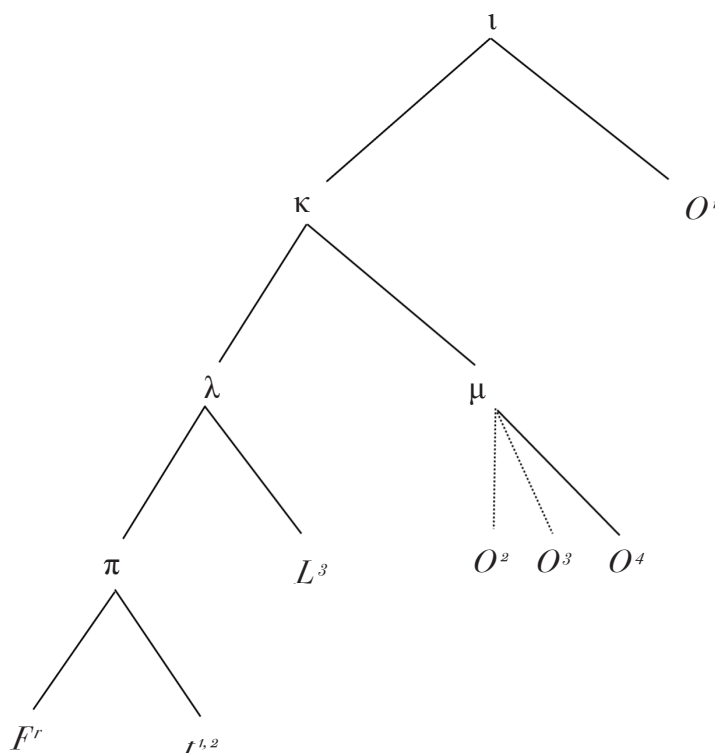
composicion $F^r t$
 compcionem *cum* L^3
 compositione I'

$\emptyset DK O^{2,4}$

La coincidència de les tres versions francesa, llatina i italiana en la lliçó *composicion* implica que, molt probablement, aquesta variant es trobava en l'antecedent que comparteixen. Més enllà de la llengua en què fos escrit aquest antecedent, aspecte sobre el qual tornaré més avall, són unes quantes les coincidències entre aquestes tres traduccions que no inclouen els testimonis occitans conservats. Ni el ms. O , còpia anterior a la inclusió del capítol sobre la cavalleria i que en l'*stemma* se situa en solitari molt a prop de l'arquetip d'aquesta versió, ni cap dels altres tres manuscrits en llengua d'oc, tots fragmentaris i per això mateix més difícils de situar. No m'estenc, ara, en la valoració de les relacions que es poden constatar, tot i les limitacions apuntades, en els testimonis de la tradició occitana, atès que són poc significatives per a la localització de la traducció italiana.

4.4 *Un antecedent compartit per les traduccions francesa, llatina i italiana*

Abans de fer èmfasi en aquesta darrera versió i la posició que ocupa en el conjunt de la tradició textual de la *Doctrina*, pot ser aclaridor observar gràficament la disposició dels diversos testimonis que conformen la branca ι :

Segons aquesta representació gràfica de les relacions que es poden plantejar entre els testimonis occitans, francesos i llatí, basada en els llocs crítics analitzats, l'antecedent comú de tots plegats (ι) seria un original segurament occità, com ja he apuntat, del qual derivaria O' i κ , l'antecedent comú de tota la resta. D'aquest darrer provindrien, d'una banda, la resta de testimonis occitans, agrupats sota μ , i l'antecedent compartit per les versions llatina de 1313 i francesa, és a dir, λ . L'antecedent κ degué ser occità i, com veurem, és possible que també λ ho fos. Sota d'aquest darrer antecedent s'agrupen el testimoni únic de la traducció llatina de 1313 i els diversos que conformen la versió francesa, agrupats, aquests, sota un mateix original, que anomeno π .²⁸

D'acord amb el que permet evidenciar l'*stemma*, la inclusió del capítol sobre la cavalleria que comparteixen els textos francès i llatí (i també italià), es degué produir en λ , atès que tots els testimonis que s'hi agrupen el conserven. No es pot descartar, tampoc, que ja formés part de κ : els testimonis occitans que en depenen són tots fragmentaris, de manera que podria ser que el capítol formés part de l'antecedent que comparteixen (μ), però que no hagués arribat a cap dels tres, ja fos perquè no l'incloguessin en fer la selecció de capítols ($O^{2,4}$), ja fos perquè s'hagués perdut, al costat de la majoria de folis que componien l'obra (O^3). Una altra possibilitat, més remota, seria que el

²⁸. Per a la justificació de les relacions detectables entre les diverses traduccions de la *Doctrina pueril* que es poden situar sota l'antecedent ι , vegeu Santanach ed. 2005a: xcviij-cvii.

capítol també formés part de ι , però que s'hagués omès en O' ; en aquest testimoni, contemporani de Llull, però, no hi ha cap indicatiu de pèrdua de l'aparat cavalleresc, de manera que sembla més versemblant que el còdex hagués estat posat en circulació abans de la incorporació del capítol en qüestió.

Si ens tornem a fixar en la posició que ocupa la traducció italiana en aquesta branca de la tradició textual de la *Doctrina pueril*, observem que és possible perfilar millor algunes de les relacions genètiques que hi manté.

En el passatge següent, I' es vincula amb els testimonis aplegats sota κ (és a dir, tots els que depenen de ι llevat de l'occità complet O'):

65, 7 Envegós tol e no dona, e destruu e auciu e no perdona, e hom envegós no está sens tristicia, *ancia*, falsetat e engan, e pus prop es a tració que altra home

ainz est avec tout ce tout plain de F^r
ains est tousjours en t
ymo habet L^3
ans es ples de O^2
ançi a I'

$\emptyset O^{34}$

Els testimonis que deriven de l'antecedent κ , inclòs un dels occitans fragmentaris (O^2), coincideixen a interpretar *ancia* 'ànsia' com una conjunció (*ans*), potser seguida d'un verb (*ans sia?*). La solució pot haver causat una certa estranyesa en alguns copistes, o fins i tot traductors; les amplificacions, però, sobretot s'observen en la traducció francesa, l'autor de la qual es caracteritza per un marcat intervencionisme, i pel copista occità d' O^2 , que igualment té tendència a innovar. La versió italiana, en canvi, coincideix plenament amb L^3 .²⁹

Hi ha altres indicis que assenyalen la proximitat de la versió italiana amb el trasllat llatí de 1313. Més amunt ja he esmentat un parell d'errades compartides per L^3 i I' corresponent als cap. 39, 7, i també amb 65, 7 (no en exclusiva, ja que altres testimonis, mal que més innovadors, hi coincideixen). També el lloc crític següent va en aquesta direcció:

25, 3 Amable fil, per la vertut de les paraules que Deus Jesuchrist pozá e·l pa e e·l vi, *esdevé* la hostia e el vi que tu veus lavar al altar lo cors de Jesuchrist

est deus in L^3
e Idio e nell I'

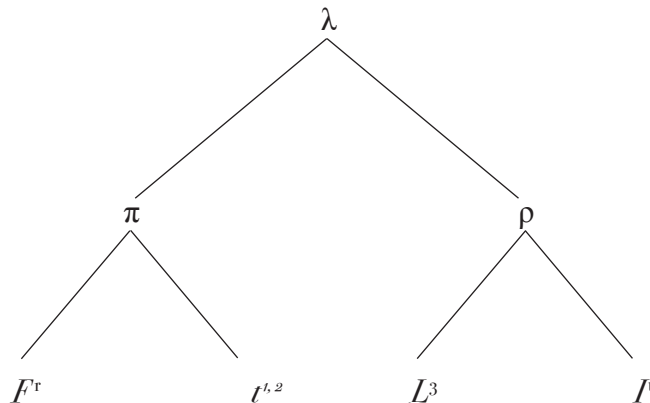
Aquesta lliçó, fruit d'una mala lectura del terme *esdevé*, és en canvi correctament llegida en occità (*esdeven*) i també en francès (*devient F*, "deviennent et sont" t); és, a més, difícilment detectable, perquè la lliçó innovadora fa sentit, de manera que no sols l'hem de considerar una lliçó conjuntiva, sinó igualment separativa.

29. En aquest lloc, l'editora del text italià edita "ançia", tot junt, sense cap indicació a l'aparat crític (Maraviglia 2022: 196). La professora Elena Pistolesi m'assenyala que la separació entre els dos mots és clara al còdex (en la reproducció que me'n proporciona fins i tot s'hi observa una barra inclinada entremig). Li agraeixo molt la puntualització, que em va treure de la perplexitat de trobar en aquest lloc una lliçó correcta, com també altres comentaris de què s'ha beneficiat aquest treball; entre aquests, la detecció d'una omissió extensa al cap. 23, que comento a continuació, en què coincideixen les traduccions italiana i llatina d' L^3 .

Encara caldria afegir-hi una omisió, produïda al cap. 23, que afecta el conjunt dels paràgrafs de 6 a 8. Hi coincideixen L^3 i I' ; encara que la pèrdua de text no sigui habitualment un criteri filiatu de pes, en aquest cas l'extensió de l'omissió i la coincidència en el text omès fa versemblant que derivi d'un antecedent comú a tots dos trasllats.³⁰

A partir d'aquests llocs crítics, es pot postular l'existència d'un antecedent comú per a L^3 i I' , dependent al seu torn de λ . Anomenem ρ aquest nou antecedent hipotètic. Aleshores, les relacions entre els testimonis que conformen la branca λ haurien de representar-se com segueix:

4.5. La llengua de l'antecedent ρ

Fins i tot en el context específic de la tradició plurilingüe que parteix del subarquetip τ , antecedent comú de les diverses traduccions, l'antecedent ρ es troba en una posició francament baixa, a no menys de quatre nusos per sota. Aquesta posició implica una producció i una circulació de testimonis de l'obra molt notable. Significa, així mateix, que una bona part d'aquesta transmissió s'hauria produït, almenys fins al nivell de ρ i de la versió llatina que en deriva, encara en vida de l'autor.

Igualment remarcable és que el mateix Llull impulsés el trasllat llatí de 1313, dependent de ρ , a partir d'un antecedent tan allunyat no ja de l'original de la traducció occitana –aquell que s'hauria endut a París a final de la dècada dels vuitanta del segle XIII–, sinó tan allunyat de l'arquetip de la versió catalana original. Aquesta constatació comporta que no sols el manuscrit que suposem que va endur-se a París, sinó també diversos representants de la branca τ haurien continuat en poder seu durant tots aquests anys. Aquestes hipotètiques còpies haurien servit, evidentment, per generar noves transcripcions de l'obra –en algun cas traduccions–, fossin en occità o en altres llengües. És probable que, més que de Llull en persona, haguem de parlar pròpiament del seu *scriptorium*, o de col·laboradors als quals confiava títols seus, qui sap si amb l'encàrrec de fer-los circular.³¹

La posició tan baixa que, en el marc del conjunt de la tradició textual de la *Doctrina pueril* tenen τ (en el qual s'integren, almenys, el model català i l'arquetip de la versió occitana) i, encara més avall, ρ (que inclou el model de les traduccions llatina i italiana i els arquetips respectius), aporta una dada significativa sobre la forma de produir les còpies de l'obra. Llull o els seus col·laboradors no haurien conservat una determinada versió de l'obra per anar-ne produint còpies

30. Vegeu Maraviglia ed. 2022: 137-138 i Medina ed. 2009: 153.

31. Sobre els indicis que apunten vers l'existència d'un escriptori vinculat a Ramon Llull, de trets força particulars, vegeu Soler 2005 i 2010, Pomaro & Tenge-Wolf 2008, i Pomaro 2015.

o traduccions, sinó que aquestes còpies i traduccions serien fruit de models successius, per bé que lligats a l'entorn de Lull. La possibilitat que el beat disposés de diversos nuclis de col·laboradors, repartits entre els seus diversos llocs de sojorn, tal com apunta Gabriela Pomaro (2015: 258), ajudaria a explicar la inexistència d'un model únic.

Sobre les llengües en què va circular la *Doctrina pueril*, i sobre la llengua del model de la traducció italiana, cal tenir ben present el colofó del ms. Ricc. 1367. S'hi afirma que el "Liber puerilis doctrine" copiat al volum ha estat "traslatus de ghaligo in latinum". El sentit dels dos substantius no és pas evident. L'editora de la traducció italiana, M. C. Maraviglia, assumeix que el terme *ghaligo* fa referència a l'occità, sense aprofundir-hi més ni oferir-ne altres exemples; i *latinum*, a l'italià, en aquest darrer cas basant-se en el fet que "è attestato l'uso del termine 'latino' per indicare il volgare italiano".³²

També la "Scheda filologica", signada per Luciano Formisano, s'obre amb l'afirmació que "Fonte della traduzione [...] è la versione occitana", per bé que després no s'ofereixen evidències ecdòtiques que provin l'asseveració de partida (Maraviglia ed. 2022: 61-74). Tampoc no s'aclareix, tot i que hauria pogut ajudar a perfilar les qüestions lingüístiques, la situació de la versió toscana en relació amb els testimonis occitans ni respecte al conjunt de la tradició textual de l'obra.³³

A continuació, el mateix Formisano ofereix una "Scheda linguistica" amb alguns indicis més sòlids respecte a la possible dependència italiana de l'occità (Maraviglia ed. 2022: 75-91). Ara bé, la proximitat lingüística entre català i occità complica la comparació que ofereix d'alguns termes italians significatius amb els corresponents en llengua d'oc, ja que no sols no exclouen el català, sinó que en diverses ocasions el mateix investigador identifica les solucions de l'italià com a catalanismes. Fins i tot bona part dels calcs lèxics que detecta en italià, i que considera procedents de l'occità, podrien derivar perfectament d'un original català, ja fos per la proximitat formal, ja fos perquè el mot italià és merament la correspondència correcta del terme occità/català, o ja fos perquè una llició que aparentment divergeix de la del text català editat es troba, en canvi, en altres testimonis de tradició catalana.

Un cas de traducció correcta que vincula occità i italià, aparentment contra la solució catalana, el trobem al primer paràgraf del cap. 41, on *diservisco* coincideix amb el *deservison* occità (i, significativament, amb *deservent* de *F*³ i *deseruiertunt* de *L*³); la solució adoptada a les traduccions, però, no és pas separativa respecte del català, perquè estrictament es tracta d'una possible traducció del *merexen* original.³⁴ O bé trobem un calc que tant pot provenir d'un precedent occità com català

32. Maraviglia ed. 2022: 34, n. 90. Per a altres exemples de "l'uso del termine 'latino' per indicare il volgare italiano", l'editora remet al *Tesoro della lingua italiana delle origini, s. v. latino*, § 4 (<http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/>), on n'hi ha diversos exemples, per bé que només un en un context lligat a la traducció, el proemi de la versió dels *Disticha Catonis* de Catenaccio da Anagni, en què el substantiu és acompanyat per l'adjectiu *volgare*: "Lu Cato ch'è de gran doctrina plino / translateraiu p(er) vulgar(e) latino".

33. Formisano parteix de l'*stemma* proposat en Marinoni 1997, circumscrit als quatre manuscrits occitans, sense tenir en compte el de Santanach ed. 2005a, reproduït unes pàgines abans per M. C. Maraviglia (2022: 62 i 27, respectivament), ni fer esment de les divergències que hi ha respecte a la posició dels testimonis occitans entre els dos *stemma*. Les divergències no afecten sols els testimonis occitans en relació amb la resta, i molt especialment amb les traduccions francesa i llatina, sinó també les mateixes relacions que es poden establir entre els components de la tradició occitana. Formisano, d'altra banda, a l'hora de mostrar vincles entre el text de la Riccardiana i els testimonis de la tradició occitana, recull diversos llocs crítics en què aquestes dues traduccions coincideixen (Maraviglia ed. 2022: 63-64, 67-69). Ara bé, no es tracta de coincidències exclusives entre el testimoni italià i els occitans, sinó que els errors que assenyalen deriven d'un antecedent compartit també per les traduccions francesa i llatina de Lió o, fins i tot, d'errors d'arquetip que afecten tota la tradició textual de l'obra, tal com s'explica en Santanach ed. 2005a. Els vincles que observa entre el testimoni italià i els occitans, per tant, no són útils per provar cap relació privilegiada entre els manuscrits assenyalats.

34. Per al mot italià, vegeu TLIO, s. v. *deservire* 2.

en el cap. 6o, 6, en què *adsaggiamento* (definit amb el sentit, no documentat, d'“appagamento”) tant podria derivar de l'occità *asazament* com del català *aseament* que reporten els mss. *ANS*, contra el *bastament* del manuscrit base *B*.

Els indicis que s'han exposat fins ara confirmen que les traduccions francesa, llatina i italiana comparteixen un antecedent comú occità. Si més no τ era occità, perquè les tres versions esmentades transmeten errades que s'hi han d'haver originat (81, 10, o 94, 12). Especialment la del cap. 81, 10, és una confusió que requereix un original occità. És legítim preguntar-se, però, si encara era en aquesta llengua l'antígraf a partir del qual es va elaborar la traducció italiana. És a dir, en quina llengua era escrit l'antecedent ρ , que comparteix *I'* amb la versió llatina de 1313. No seria la primera notícia que tindriem d'una retraducció d'una versió occitana cap al català. Sense anar més lluny, el ms. 1025 de la Biblioteca Pública de Palma, que transmet una versió recatalanitzada del llibre V del *Blaquerna*: malgrat que depèn d'un antecedent occità, el text és en català.³⁵ La proximitat entre les dues llengües ho facilita, i depenent del copista –i dels seus coneixements lingüístics– o del destinatari, el lèxic i la morfologia dels manuscrits medievals podien veure's modificats. I no hem d'oblidar que la versió llatina derivada del mateix antecedent que la italiana va ser elaborada a Mallorca el 1313.

Entre els llocs que Formisano ofereix com a “casi in cui la traduzione, pur innovando, conserva l'icona della fonte” (Maraviglia ed. 2022: 88), n'hi ha un, al costat d'altres errades singulars d'*I'* que tant podien tenir el seu origen en l'occità com en el català, en què l'errada s'ha d'haver produït a causa d'una confusió a partir d'un original occità, i no, en canvi –si més no amb la solució adoptada–, prenent una còpia catalana com a font:

8, 20 ne aquell qui no ame no sab murir, ne qui no *gosa* murir no es en estament de salvació

s'acusa *I'*³⁶

La lliçó del text català difícilment hauria donat lloc a la del toscà, mentre que sí que s'hauria pogut produir a partir d'una lectura precipitada de l'occità (“qui non *auza* morir non es en istament de salvació”). En aquest lloc, *L³* llegeix *audet* correctament (“qui non audet mori non est in statu salvationis”), de manera que la confusió s'ha d'haver produït durant el procés de trasllat de l'occità cap a l'italià. En *F'*, per la seva banda, el passatge és afectat per un salt per homeotelèuton.

La detecció d'aquesta errada singular en *I'*, produïda a partir d'una lliçó occitana correcta en ρ , implica que, per una simple regla d'economia, la resta d'antecedents entre τ i ρ devien ser així mateix en occità. Si ho era l'original de la traducció llatina de 1313, elaborada el 1313 molt probablement a Mallorca, amb més raó devem esperar que també ho fos π , l'original de la versió francesa, del qual no tenim cap indici que circulés per la geografia de la Corona d'Aragó –ni tan sols per Montpeller.

35. Es tracta del ms. *D* en Soler-Santanach ed. 2009 i Soler 2012; per a l'antecedent occità, vegeu Soler-Santanach ed. 2009: 38-39, 57 i 62-63.

36. En TLIO no es documenta cap accepció d'*accusare*, tampoc pronominal, amb el sentit d'“atrevir-se”, que és el que correspondria en aquest passatge.

5 Per concloure

La traducció italiana de la *Doctrina pueril*, o específicament toscana d'acord amb la caracterització de Luciano Formisano, forma part de la branca de la tradició textual de l'obra que integra tres altres trasllats: la versió occitana, la francesa i una de les tres llatines conservades, datada el 1313. Contràriament a aquestes tres darreres, elaborades en vida de Lull i, segons uns quants indicis, impulsades pel mateix beat, la italiana és del darrer quart del segle XIV (d'acord amb el colofó va ser feta l'any 1379). El context en què es va generar, doncs, és aliè a les estratègies de difusió de la pròpia obra desenvolupades per Ramon Lull. Fins i tot és probable que el trasllat i la difusió es produïssin per circuits així mateix al marge dels propis dels seguidors del beat.

Algunes innovacions que es detecten al text apunten que els destinataris de la versió italiana degueren ser laics –com el mateix Angelo de Cagnetto, responsable de la versió, que era notari–, probablement amb una atenció específica envers les dones. És molt versemblant que haguem de pensar en laics amb inquietuds catequètiques i espirituals, entre els quals era habitual la presència de dones en un percentatge elevat. L'obra en llengua vulgar de Lull s'hi adreça sovint –només cal pensar en el primer llibre del *Blaquerna*–, i és específicament entre aquest sector social que se situa el gruix dels lectors que tenim documentats de la *Doctrina pueril*. Un estudi que fes atenció específica als moviments laics amb interessos espirituals actius a la Toscana o a l'Úmbria entre el darrer quart del XIV i els primers anys del XV podria aportar, probablement, més concrecions sobre aquest aspecte.

Des d'un punt de vista textual, aspecte que ha estat l'objecte principal d'aquest article, es detecten vincles amb altres testimonis que permeten situar, amb força precisió i garanties, el lloc que ocupa la traducció llatina de la *Doctrina pueril* en el conjunt de la seva tradició textual. Es tracta d'una qüestió no resolta en l'edició publicada de la traducció toscana (Maraviglia ed. 2022). Hi ha un primer element útil en aquest sentit, així mateix destacat pels editors del text italià, que és la presència en aquesta traducció d'un capítol sobre la cavalleria que no formava part ni de l'arquetip català ni de l'occità, però sí dels testimonis de les versions francesa i llatina de 1313. Tal com s'ha indicat, es tracta molt probablement d'una addició propiciada pel mateix autor. La proximitat textual entre les tres versions que evidencia el fet que comparteixin el capítol no exclou, malgrat tot, possibles parentius amb altres versions lingüístiques o branques de la tradició –com és sabut, una addició no és en cap cas ecdòticament separativa. Per això calia resseguir els llocs crítics detectats en l'estudi de l'edició del text català (Santanach ed. 2005a), buscar-ne de nous i constatar-hi els vincles que la traducció toscana establí amb altres testimonis i tradicions lingüístiques.

La traducció italiana reporta un possible error d'arquetip (100, 9), i presenta en aquest cas una mateixa solució que les versions occitana i francesa (la llatina de 1313 innova en una altra direcció). Comparteix, a més, diverses errades que serveixen per definir les branques i subbranques següents: β (39, 7), δ (83, 9; 84, 1; 86, 5) i η (21, 1; 25, 5; 5, 10; 58, 6). Són molt significatius els llocs que posen de manifest l'existència d'un antecedent comú (ι) a les quatre traduccions, que ha de ser occità (34, 9; 46, 3; 60, 6; 81, 10; 87, 11; 94, 12; 99, 1).

Més avall del darrer estadi esmentat, la fragmentarietat dels manuscrits occitans que en Santanach ed. 2005a vaig situar sota κ, com també la tendència vers la innovació de la versió francesa, fan difícil definir si determinats llocs crítics s'han de considerar proves d'aquest antecedent, o del seu successor immediat, λ, on s'agrupen les versions francesa, llatina de 1313 i italiana. El lloc crític corresponent al cap. 65, 7, permet postular κ. Va ser en aquest darrer antecedent que es degué afegir al text el capítol sobre la cavalleria. Per sota seu hi hauria λ, d'on derivaria ρ: el lloc corresponent al cap. 25, 3, no sols és conjuntiu per a les traduccions llatina i italiana, sinó també separatiu respecte de la resta de versions, i molt especialment respecte de la

traducció francesa, que depèn de λ . Aquest lloc crític és reforçat per la detecció d'algun altre indici, com ara l'omissió compartida dels paràgrafs 6-8 del cap. 23.

En darrer lloc, hi ha la qüestió de la llengua de l'original a partir del qual es va dur a terme la versió toscana. Encara que derivi de ι (és a dir, de la versió occitana), no es pot descartar una possible retraducció vers el català en els estadis posteriors (κ , λ), tal com atestem en la tradició textual d'una obra tan propera a la *Doctrina pueril* com és el *Blaquerna*. La localització en el text italià de l'errada *s'acusa* en lloc del català *gosa* en un passatge del cap. 8, 20 ("qui no *gosa* murir no es en estament de salvació"), lloc en què l'occità reporta *auza*, permet plantejar que l'errada de l'italià degué produir-se, probablement, des de l'occità, més que no pas des del català. Tot sembla confirmar, doncs, que l'antecedent ρ devia ser occità i també devien ser-ho els antecedents que el precedeixen fins a ι .

La localització d'una nova traducció de la *Doctrina pueril*, aquesta vegada en llengua italiana, se suma als altres trasllats ja coneguts, i mostra una nova via per la qual va circular el tractat catequètic. Malgrat la presència sovintejada de Llull en terres italianes, la traducció és força posterior a la mort del beat i no tenim indicis que la vinculin a cap dels grups de seguidors de les seves doctrines, ni tampoc als circuits pels quals es movien els seus textos. Mentre no disposem de noves dades, sembla que la versió toscana s'ha de relacionar estrictament amb la voluntat d'adoctrinar els laics en els fonaments de la fe cristiana. Es complia així un dels objectius que perseguia Llull en escriure-la: malgrat que va incloure-hi alguns elements propis del seu pensament i fins i tot de l'Art, la seva presència no entorpeix l'accés als coneixements catequètics més generals que inclou, destinats principalment a la formació dels laics. La traducció italiana, encara que aliena a les activitats de Llull, aprofundeix en els objectius que van dur el beat a impulsar les versions occitana, francesa i llatina de l'obra. El fet que el text italià depengui de la traducció occitana, la primera que Llull en va propiciar, i que es relacioni estretament amb les altres dues, tot i l'atzar d'aquestes circumstàncies, té una bona part de justícia poètica.

6 Obres citades

- Badia, Lola. 1992. 'L'aportació de Ramon Llull a la literatura en llengua d'oc: per un replantejament de les relacions Occitània-Catalunya a la baixa Edat Mitjana', in *Teoria i pràctica de la literatura en Ramon Llull* (Barcelona: Quaderns Crema), pp. 141-171
- Badia, Lola (ed.). 2002. *Ramon Llull Començaments de medicina; Tractat d'astronomia*, NEORL V (Barcelona-Palma: Patronat Ramon Llull)
- Badia, Lola; Santanach, Joan; Soler, Albert. 2009. 'La llengua i la literatura de Ramon Llull: llocs comuns, malentesos i propostes', *Els Marges*, 87: 73-90 <<https://go.uv.es/ogwDIDG>>
- Badia, Lola; Santanach, Joan; Soler, Albert. 2016. *Ramon Llull as a Vernacular Writer: Communicating a New Kind of Knowledge* (London: Tamesis)
- Bartholomaeis, V. de. 1902. 'Il testo provenzale del *Libre de la doctrina pueril*', *Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei: Classe di scienze morali, storiche e filologiche*, 5-IX: 448-463
- Brayer, Edith; Mettmann, Walter. 1968. 'La Littérature religieuse (Liturgie et Bible), I: Catalogue des textes liturgiques et des petits genres religieux', in *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*, vol. 6.1, *La Littérature didactique, allégorique et satirique* (Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag), pp. 1-21
- Chimento, Francesca. 2007. 'El *Llibre de meravelles* de Ramon Llull en la seva recepció italiana', in *2n Col·loqui Europeu d'Estudis Catalans: la recepció catalana medieval a Europa*, ed. by Alexander Fidora and Eliseu Trenc (Péronnas: Editions de la Tour Gile), pp. 33-45
- Compagna Perrone, Anna Maria. 1992. 'Sulla diffusione del "Libre de meravelles" in Italia: il ms. di Venezia', in *Atti del Convegno Internazionale Ramon Llull; il lullismo internazionale, l'Italia. Napoli, 30 e 31 marzo, 1 aprile 1989* (Napoli: Istituto Universitario Orientale), pp. 69-103
- Dando, Marcel. 1964. 'Deux traductions provençales partielles du "Libre de Doctrina pueril" de Raymond Lulle, associées à des remaniements de la "Somme le Roi"', *Romania*, 85: 1748 <<https://doi.org/10.3406/roma.1964.2930>>
- Fernández Magaz, M. 1964. 'Historia de la catequesis medieval a través de los concilios', *Sinite*, 5.13: 25-52
- Lami, Giovanni. 1756. *Catalogus codicum manuscriptorum qui in Bibliotheca Riccardiana Florentiae adservantur...* (Liburni: ex Typographio Antonii Santini et sociorum) <<https://go.uv.es/OVe5ohM>>
- Langlois, C.-V. 1928. *La Vie en France au Moyen Âge*, vol. 4: *La Vie spirituelle: Enseignements, méditations & controverses d'après des écrits en français à l'usage des laïcs* (Paris: Hachette) <<https://go.uv.es/2qwdXr8>>
- La Rosa, Luigi. 1991. *Storia della catechesi medievale* (Messina: Esur)
- Llinarès, Armand (ed.). 1969. *Raymond Lulle Doctrina d'enfant: Version médiévale du ms. fr. 22933 de la B.N. de Paris*, Bibliothèque Française et Romane Série B: Éditions Critiques de Textes, 7 (Paris: Librairie C. Klincksieck)
- Llinarès, Armand. 1974. 'Les Versions provençales de la *Doctrina pueril* de Raymond Lulle', in *Actes du 5e Congrès International de langue & littérature d'oc et d'études francoprovençales: Nice*

- 1967, ed. by G. Moignet and R. Lassalle, Publications de la Faculté des Lettres et des Sciences Humaines de Nice, 13 (Nice: Unité d'Enseignement & de Recherche sur les Civilisations; Centre d'Études de Romanistique), pp. 438-443
- Maraviglia, Maria Cristiana (ed.). 2022. *Una versione toscana della 'Doctrina pueril' di Raimondo Lullo*, schede filologica e linguistica di Luciano Formisano, Medioevo, 36 (Roma: Edizioni Antonianum) <<https://go.uv.es/P7opnhL>>
- Marinoni, Maria Carla (ed.). 1997. *La versione occitanica della 'Doctrina pueril' di Ramon Llull* (Milano: Edizioni Universitarie di Lettere, Economia e Diritto)
- Medina, Jaume (ed.). 2009. *Raimundi Lulli Opera Latina, Tomus XXXIII, 7-9: De doctrina puerili et Orationes et contemplationes intellectus*, Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis, 215 (Turnhout: Brepols)
- Morpurgo, Salomone. 1900. *I manoscritti della R. Biblioteca Riccardiana di Firenze: Manoscritti italiani*, vol. 1 (Roma) <<https://go.uv.es/MKEU20g>>
- Perarnau, Josep. 1983. 'Consideracions diacròniques entorn dels manuscrits lul·lians medievals de la "Bayerische Staatsbibliothek" de Munic', *ATCA*, 2: 123-169 <<https://raco.cat/index.php/ArxiuTextos/article/view/5046>>
- Pomaro, Gabriella. 2015. 'Un caso particolare: dentro lo *scriptorium Lullianum*', in *'Scriptoria' e biblioteche nel basso medioevo: atti del LI Congresso storico internazionale, Todi 2014* (Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo), pp. 243-284
- Pomaro, Gabriella; Tenge-Wolf, Viola. 2008. 'Primi passi per lo "scriptorium" lulliano, con una nota filologica', *Studia Lulliana*, 48: 3-40 <<https://go.uv.es/emHB2hZ>>
- Resines, Luis. 1997. *La catequesis en España: historia y textos* (Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos)
- Rigoli, Luigi. No date. *Illustrazioni dei codici Riccardiani ms. 3582* (Firenze: Biblioteca Riccardiana)
- Santanach Suñol, Joan. 1999. 'Review of *La versione occitanica della 'Doctrina pueril' di Ramon Llull*, edizione critica a cura di Maria Carla Marinoni', *Studia Lulliana*, 39: 128-131 <<https://go.uv.es/P40D4UU>>
- Santanach Suñol, Joan. 2002. 'Un notari andorrà de final del segle XV, lector de Ramon Llull', *Studia Lulliana*, 42: 49-56 <<https://raco.cat/index.php/StudiaLulliana/article/view/322646>>
- Santanach Suñol, Joan. 2003. 'El *Còdex miscel·lani* de l'Arxiu de les Set Claus (Andorra la Vella, Arxiu Històric Nacional)', *Anuario de Estudios Medievales*, 33.1: 417-462 <<https://doi.org/10.3989/aem.2003.v33.ii.206>>
- Santanach Suñol, Joan. 2004. 'De traduccions lul·lianes i edicions incunables: a propòsit de *Le trésor des humains*', *Randa*, 53: 5-16
- Santanach Suñol, Joan (ed.). 2005a. *Ramon Llull Doctrina pueril*, NEORL VII (Barcelona-Palma: Patronat Ramon Llull)
- Santanach Suñol, Joan. 2005b. 'Manuscrits, còpies i traduccions: Ramon Llull i la transmissió de la *Doctrina pueril*', in *Actes de les I Jornades Internacionals Lul·lianes "Ramon Llull al segle XXI"*, Palma 2004, ed. by Maria Isabel Ripoll Perelló (Barcelona: Universitat de Barcelona; Palma: Universitat de les Illes Balears), pp. 297-324

- Santanach Suñol, Joan. 2011a. 'Les traduccions llatines de la *Doctrina pueril* de Ramon Llull', *Studia Lulliana*, 51: 99-123 <<https://raco.cat/index.php/StudiaLulliana/article/view/322252>>
- Santanach Suñol, Joan. 2011b. 'Review of *Raimundi Lulli Opera Latina, Tomus XXXIII, 7-9: De doctrina puerili et Orationes et contemplationes intellectus*, ed. Jaume Medina', *Studia Lulliana*, 51: 126, 144-149 <<https://raco.cat/index.php/StudiaLulliana/article/view/322254>>
- Santanach Suñol, Joan. 2018. 'La circulació de la *Doctrina pueril* a Occitània. De nou sobre l'aportació de Ramon Llull a la literatura en llengua d'oc', in *Ramon Llull, els trobadors i la cultura del segle XIII*, ed. by Vicenç Beltran, Tomàs Martínez and Irene Capdevila (Firenze: Edizioni del Galluzzo; Barcelona: Institut d'Estudis Catalans), pp. 99-124
- Schib, Gret. 1972. 'Le trésor des humains. Incunable contenant la traduction française de la *Doctrina pueril* de Ramon Llull', *Romania*, 93: 113-123 <<https://doi.org/10.3406/roma.1972.2312>>
- Soler i Llopart, Albert. 1991. 'Encara sobre la data del *Blaquerna*', *Studia Lulliana*, 31.2: 113-123 <<https://go.uv.es/WoT9u4E>>
- Soler i Llopart, Albert. 1992. 'El *Liber super Psalmum Quicumque* de Ramon Llull i l'opció pels tàrtars', *Studia Lulliana*, 32.1: 3-19 <<https://go.uv.es/EquPxON>>
- Soler i Llopart, Albert. 1992-1993. 'Els manuscrits lul·lians de Pere de Llemotges', *Llengua & Literatura*, 5: 447-470 <<https://go.uv.es/sSFUKfo>>
- Soler i Llopart, Albert. 1993. 'Ramon Llull and Peter of Limoges', *Traditio*, 48: 93-105 <<https://www.jstor.org/stable/27831883>>
- Soler i Llopart, Albert. 1994. "Vadunt plus inter sarracenos et tartaros": Ramon Llull i Venècia', in *Intel·lectuals i escriptors a la baixa Edat Mitjana*, ed. by Albert Soler and Lola Badia (Barcelona: Curial; Publicacions de l'Abadia de Montserrat), pp. 49-68
- Soler i Llopart, Albert. 2005. 'Difondre i conservar la pròpia obra: Ramon Llull i el manuscrit lat. paris. 3348A', *Randa*, 54: 5-29
- Soler i Llopart, Albert. 2010. 'Els manuscrits lul·lians de primera generació', *Estudis Romànics*, 32: 179-214 <<https://doi.org/10.2436/20.2500.01.52>>
- Soler i Llopart, Albert (ed.). 2012. *Ramon Llull Llibre d'amic e amat*, Els Nostres Clàssics B 13 (Barcelona: Barcino) 1st edn 1995
- Soler, Albert; Santanach, Joan (ed.). 2009. *Llull, Ramon Romanç d'Evast e Blaquerna*, NEORL VIII (Barcelona-Palma: Patronat Ramon Llull)
- Soria Flores, Abraham; Domínguez, Fernando (ed.). 1987. *Raimundi Lulli Opera Latina, Tomus XV, 201-207: Summa Sermonum in Civitate Maioricensi annis MCCCXII-MCCCXIII composita*, Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis, 76 (Turnhout: Brepols)
- TLIO : *Tesoro della lingua italiana delle origini*, ed. by Pietro G. Beltrami et alii <<http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO>>
- Ysern Lagarda, Josep-Antoni. 1997. 'Els *Principii de medicina* lul·lians del ms. Mil. II. 384 (Biblioteka Uniwersytecka, Wroclaw)', *Boletín bibliográfico de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, 11: 449-459
- Zorzi, Diego. 1954. 'Un frammento provenzale della "Doctrina pueril" di Raimondo Lull', *Aevum*, 28: 345-349 <<https://www.jstor.org/stable/25820589>>